

*Ujvári Hedvig*  
*Herzl Tivadar – Theodor Herzl,*  
*avagy kötelező-e volt-e Herzl számára*  
*a német kultúra paradigmája?*

Herzl Tivadar élete és munkássága alaposan kikutatott téma. Írásomban éppen ezért *csak egy* kérdést teszek fel, és igyekszem rá választ találni: hogyan alakult volna Herzl írói pályája, ha a család nem hagyja el Pestet? Minden bizonnyal döntenie kellett volna, hogy Theodor Herzlként német íróvá, vagy Herzl Tivadarként magyar íróvá váljon. Ha Pesten marad, elképzelhető, hogy unokaöccséhez, Heltai Jenőhöz hasonlóan ő is egy magyar nyelven író termékeny színpadi szerző pályáját futja be. A kérdés természetesen csak hipotetikus, így azt az utat igyekszem felvázolni, ami Herzl származása, iskoláztatása, ifjúkori írói szárnypróbálgatásai révén a bécsi Burgtheaterbe, illetve a Neue Freie Presse szerkesztőségébe vezetett.

Herzl Tivadar a zsinagóga melletti házban, a Dohány utca 4. számú házban született 1860-ban.<sup>1</sup> Itt töltötte a gyermekkorát, amíg el nem költöztek a Vigadó közelébe, az előkelőbb Lipótvárosba. Apja, Jacob Herzl egy morvaországi német nyelvű családból származott. Innen került Debrecenbe, majd 1856-ban Pestre. Herzl anyja, Jeanette Diamant egy vagyonos pesti ruhakereskedő lánya volt, felmenői Morvaországból és Szlovákiából származtak.<sup>2</sup> Mivel Herzl apját elfoglalták üzleti ügyei, ezért az anya egyedül tartotta kézben a család dolgait.<sup>3</sup> A német kultúra elkötelezett híve volt, és ezt a kötődését igyekezett gyermekeiknek, Tivadarnak és két évvel idősebb nővérének is tudatosan átadni. Herzl gyermekkorának monográfusa azonban rámutat arra, hogy az anya német iránti vonzalma nem annyira a tudatos választással, mint inkább a lehetőségekkel magyarázható: az anya Pest-képét ugyanis sokkal inkább egy német város, mint annak fővárosjellege alakította. Nem szenvedett magyarellenességben, különben nem engedte volna, hogy gyermekei folyékonyan megtanuljanak magyarul, magyarul beszélő gyerekekkel barátkozzanak, és Tivadar magyar nyelvű hazafias verseket írjon.<sup>4</sup> A család a magyarországi zsidóság asszimilált rétegé-

hez tartozott, és az átlagos pesti neológ zsidóság vallásossága jellemezte.

Herzl Tivadar a Pesti Izraelita Főelemi Iskola diákjaként magyar nyelven kezdte meg tanulmányait 1866-ban. Az 1860-as években ez az intézmény nem számított a német nevelési elvek fellegvárának, így nem is olyan gyerekeket vártak, akiknek a szülei a magyar kultúrához kevésbé, de a zsidó hagyományokhoz annál jobban vonzódtak. Inkább egy olyan tanintézet volt, amely szem előtt tartotta a magyarosítási politikát.<sup>5</sup> Ha a Herzl szülők megakarták volna óvni gyermeküket a magyar hatásoktól, akkor azon zsidó szülők példáját követték volna, akik gyermekeiket a katolikus, evangélikus vagy skót misszió iskoláiba adták.<sup>6</sup> Bár az oktatás nyelve a magyar volt, valamint a tankönyvek is magyarul íródtak (esetleg németből fordították őket), a bizonyítványt két nyelven adták ki.

Herzl az elemi után az 1855-ben alapított, hatosztályos Pesti Városi Nyilvános Főreáltanodában kezdte meg középiskolai tanulmányait 1870-ben. Egy gimnázium humán jellegével, intenzív nyelvi, irodalmi képzésével ellentétben ez az iskola a technikai, műszaki tanulmányokra készített elő, és nagy hangsúlyt fektetett a természettudományi képzésre.<sup>7</sup> 1861-től az oktatás nyelve itt is a magyar volt, de nem minden tanár beszélt hibátlanul a nyelvet; többen '48-as veteránok voltak, akik olykor nagy lelkesedéssel beszéltek diákjaik előtt Kosuthról.<sup>8</sup> A harmadik tanév végén kiadott értesítő szerint Herzl neve a „Kiléptek” között szerepel. Minden bizonnyal magántanuló lett, és az év végi vizsgákra vélhetően egyénileg készült fel. A legjobb eredményt ismét hittanból érte el, bár életrajzírója szerint Herzlnek nem volt különösebb erőssége a vallási stúdium; jeles volt magyarból, németből, földrajzból és történelemből, míg a leggyengébbnek szabadkézi rajzból bizonyult.<sup>9</sup> Egy év kihagyás után hiányzott belőle a tanuláshoz szükséges lelkesedés, majd az év második felében kimondottan



Herzl 12 évesen



A 15 éves Herzl



A hatéves Herzl Tivadar

sokat hiányzott. Bár magyarból és hittanból rontott, eredményei alapján maradt az elsőrendűek között.<sup>10</sup>

Mivel rendkívüli családi esemény vagy betegség nem fordult elő, valószínű, hogy a sok hiányzás az általa életre hívott és vezetett önképzőkör számlájára írható. Herzl ebben a tanévben nővérével, unokatestvérével és néhány iskolai barátjával alapított egy igényes és tevékeny irodalmi egyesületet Wir (Mi) névvel. Herzl volt az elnöke, és ő dolgozta ki a társaság alapszabályát is a találkozóhívatalos

nyelvén, azaz németül. A tagok azonban igyekeztek megőrizni kétnyelvűségüket, csupán az iskolában is érezhető túlzott magyarosítást akarták ellensúlyozni. Magyar és német nyelvű műveket – értekezéseket, költeményeket – egyaránt bemutattak.

A kör erősen a német nyelvű irodalom hatása alatt állt, elsősorban Nikolaus Lenau (1802–1850) és Friedrich Hölderlin (1770–1843) hatása érvényesült. Herzlnek a német kultúrához való kötődése megmutatkozott Bismarck-rajongásában, a német nemzet és a protestantizmus dicsőítésében is. Ennek lecsapódása több német nemzeti (deutsch-national) dal megírásában figyelhető meg, amit Stefan Zweig „sok jómódú zsidó identitáskrizis”-nek nevez.<sup>11</sup> Herzl több magyar nyelvű művét is felolvasta: *Toldi Miklós* című esszéjében Arany eposzának az összefoglalását nyújtja, Vörösmartyról értekezést írt *A magyar költő* címmel, Arany Jánostól pedig németre fordította *A bajuzt*. Több írása, például az *Oxigén* című dolgozata vagy *A bölcsök köve* kultúrtörténeti szempontból is értékelhető. Írt történelmi személyekről is, többek között Girolamo Savonaroláról vagy Napóleorról. Magyar nyelvű műveiben nem foglalkozott német témákkal, míg a német nyelvűek alapjául gyakran szolgált magyar esemény. A zsidó tematika azonban teljes mértékben hiányzott. Handler szerint a magyarul írt művei jobban megmutatják írójuk személyiségét, intellektusát; ezek a valóságon, tapasztalaton és benyomásokon alapulnak, míg a német írásokat inkább a képzelet uralja. „Magyar nyelvű műveit egy magyar fiú írta, akinek a neveltetését és szociális kapcsolatait átszövi a túlsúlyban lévő magyar környezete, míg a német nyelvű művei egy magyar fiútól valók, aki messziről csodálta a német kultúrát.”<sup>12</sup>

Herzl és társai az *Albia* körben Bécsben



A bécsi Neue Freie Presse urai  
Dr. Eduard Bacher



Moriz Benedikt

Mint az az iskolai értesítőből kiderül, Herzl a tanintézetben hivatalosan működő Eötvös József Önképzőkörnek nem volt tagja, munkájában nem vett részt, és a kör által kiírt pályázatokon sem nyert, se a szépirodalmi, se az irodalomtörténeti kategóriában.<sup>15</sup> Annál aktívabb volt a maga egyesületében, noha három hónap után be kellett szüntetni a működését. A kör legnagyobb hátrányának az bizonyult, hogy a hivatalos iskolai csoporttal ellentétben ez a kezdeményezés nem állt tanári felügyelet alatt. A tagság azonban munkával járt: ülésenként legalább egy darabot kellett mindenkinek felolvasnia, így elképzelhető, hogy a tanárok figyelmeztették a szülőket az órarenden kívüli aktivitásra az egyre romló iskolai eredmények miatt.<sup>14</sup> Bár a kör csak rövid ideig állt fenn, fontos hitvallás volt ez Herzl részéről az irodalom irányába. Ezen túlmenően irodalmi sikerei jó hatással voltak rá, különösen a főreáltanodában nyújtott gyenge teljesítménye miatt.

Bár fiatalkorának hőse Ferdinand de Lesseps, a Szezei-csatorna tervezője volt, Herzlnek a technika iránti érdeklődését már egy másik téma váltotta fel: az írói szenvedély. Az írói pá-

lyafutáshoz azonban megfelelő iskola, azaz gimnáziumi képzés kellett.<sup>15</sup> Herzl az 1875/76-os tanév második felétől három osztályt (VI–VIII.) az 1822 óta működő Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasiumban járt, amely akkoriban a legjobb gimnázium hírében állt. A katolikus gimnáziumok szigorú rendelkezései miatt főleg ide jöttek a zsidó diákok, ezért az evangélikus tanintézet kifejezetten zsidó iskolának számított.<sup>16</sup> Herzl most a nem zsidó környezetben szerzett tapasztalatok után egy olyan miliőbe került, amely nagyban hasonlított a szülői ház normáihoz, és prototípusa volt egy rendkívül asszimilált, de mégis zsidó közegnek.<sup>17</sup> Herzl kezdetben még kielégítő osztályzatai 1877 nyarára lényegesen leromlottak; vélhetően ismét sokat írt, de most már a szélesebb nyilvánosságnak. Életrajzi adatok szerint publikált a két legjelentősebb pesti német nyelvű lapban, a Pester Lloydban és a Pester Journalban, valamint a bécsi Lebennek is küldött tudósításokat a pesti országgyűlésről.<sup>18</sup> Mivel a család 1878 elején, Pauline halálát követően végleg Bécsbe költözött, Herzl magántanulóként tette le az érettségi vizsgát.

A kérdés ezek után már csak hipotetikus: hogyan alakult volna Herzl írói pályája, ha a család nem hagyja el Pestet? Minden bizonnyal döntenie kel-



A Herzl család még Pauline halála előtt, Pesten



Herzl felesége,  
Julie Naschauer



Herzl gyermekei,  
Hans, Gertrude  
és Pauline körében



Herzl szülei, Jeanette és Jacob Herzl

lett volna, hogy Theodor Herzlként német íróvá vagy Herzl Tivadarként magyar íróvá váljon. Ha Pesten marad, elképzelhető, hogy unokaöccséhez, Heltai Jenőhöz hasonlóan ő is egy magyar nyelven író termékeny színpadi szerző pályáját futja be.<sup>19</sup> Heltai maga így emlékezett vissza a magyar és a német nyelvet egyaránt kifogástalanul bíró Herzlre:



Herzl anyja mint fiatalasszony,  
Tivadarral és Paulinevel

„ha történetesen a magyar irodalom sodorja magával, éppen olyan kiváló író lett volna belőle. Sőt: úgy gondolom, hogy talán még kiválóbb, mert hiszen Tivadar anyanyelve magyar volt, és amikor évek múlva találkoztam vele, soha nem volt észrevehető magyar beszédjén semmiféle akcentus. Tökéletesen ismerte a magyar irodalmat, rengeteg magyar verset tudott könyv nélkül, mégpedig nemcsak azokat, amelyeket az iskolában kellett megtanulnia, hanem főképpen Arany Jánosnak, Petőfinék, Kiss Józsefnek igen sok versét.”<sup>20</sup>

A Herzl-életrajzok azonban korántsem ennyire egységesek. Amos Elon kitart a „pesti német fiú” képe mellett, amely főleg Herzl önéletrajzára alapoz.<sup>21</sup> Israel Zangwill nem magyar és osztrák, hanem közép-európai zsidó identitást tulajdonít Herzlnek, amely nem tájhoz vagy országhoz, hanem inkább a két nagyvároshoz, Budapesthez és Bécshez kötötte.<sup>22</sup> Kornberg szerint Herzl nagyon vonzódott Bécshez, magára mint német íróra tekintett már pesti éveit alatt is, majd a magyar nyelv fokozatos térhódításával Pest már nem sok mindent tartogatott egy ambiciózus német (nyelven) író fiatalember számára.<sup>23</sup> Beller úgy véli, a Herzl család német kultúra iránti elkötelezettsége nem zárta ki a magyar liberalizmus támogatását. Szerinte a zsidó családok a kétnyelvűséget egyrészt a német–zsidó hagyományokból, másfelől a liberális erők támogatásából merítették (ez utóbbiak főleg magyarok voltak).<sup>24</sup> Handler teljes mértékben cáfolja Elon Herzl-képét: szerinte Herzl Tivadar minden tekintetben ugyanannyira volt magyar fiú Budapesten, mint Theodor Herzl asszimilálódott osztrák Bécsben.<sup>25</sup> Sőt továbbmegy. Állítása szerint Herzl fizikálisan és érzelmileg valójában soha nem hagyta el igazán Budapestet. Bár Bécsbe költözött a család,



Herzl unokaöccse, Heltai Jenő

de Herzl minden évben visszajárt nővére sírjához, és tartotta a kapcsolatot Ágai Adolffal, Bernát Sándorral, Rothfeld Sámuellel, Chorin Áronnal, Dóczi Lajossal.<sup>26</sup>

Herzl egyetemi tanulmányait a bécsi egyetem jogi karán végezte 1878 és 1883 között. Az ő esetében már alkalmazható az a megállapítás, miszerint a zsidó diákság tanulmányi eredményei az egyetemeken is kitűntek „a diplomaszerezés rendre alacsonyabb évszámával és a diplomák jobb átlagos minőségével”.<sup>27</sup> A zsidó hallgatói arány magas volt a Monarchia legnagyobb presztízsének örvendő egyetem minden karán: 1881 és 1886 között a hallgatói összlétszám (3456) egyharmadát tették ki a zsidó diákok.<sup>28</sup>

Hovatartozás tekintetében Herzl német identitása még nem volt teljesen szilárd: egyetemi dokumentumai azt mutatják, hogy az első szemeszterben a németet adta meg anyanyelveként, ami nem különösebben meglepő. Az azonban annál inkább, hogy a követke-

ző évben a magyart tüntette fel, és csak az 1881-es tavaszi félévet követően adta meg ismét a németet, azaz két tanéven át Herzl magyarként tekintett magára. Egyetemi évei alatt csatlakozott az Akademische Lesehalle nevű liberális diákegyülethez, majd 1881-ben belépett az Albia nevű tömörülésbe. Inentől kezdve büszkén viselte a német identitást és az ezzel járó társadalmi presztízst.<sup>29</sup> Részt vett a szokásos egyesületi életben, amely a vívás, az ivászat, a kártyázás, az éneklés mellett éles hangú vitákat is jelentett a liberális és a nacionalista diákok között. Herzl az egyesületben a Tancred becenevet kapta Tasso *A megszabadított Jeruzsálemében* szereplő öntudatos és harcos férfiú után. 1883 elején zajlott le a híres Richard Wagner-kommersz, melynek szervezésében az Albia is részt vállalt.

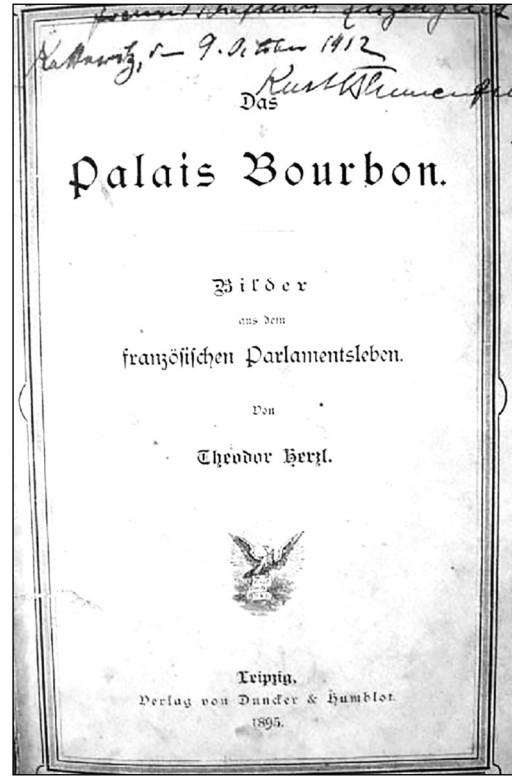
A „Commersfestek” a német diákegyesületi hagyomány részét képezték, de az antiszemitizmus nem tartozott a jellemzőik közé.<sup>30</sup> Beller szerint viszont az antiszemitizmus nem állt távol a társaságtól, de Herzl kezdetben úgy látta, hogy ez nem a személye ellen irányult, hanem a pénzsóvár, műveletlen zsidók ellen, akik nem tudtak igazán integrálódni a német kultúrába. Herzl ezt a hozzáállást kulturális antiszemitizmusként értelmezte, amelyet maga sem ellenzett, mivel az emancipáció ideológiája azt a felelősséget róttá a zsidókra, hogy javuljanak meg, és legyenek méltók a polgári jogokra. Herzl felvétele az Albiába azt mutatja, hogy nem minden német „Burschenschaft” utasította vissza egy az egyben a zsidókat; ő mindenesetre egy válalható zsidó volt.<sup>31</sup> A Wagner-rendezvényt azonban nem kerülték el az éles antiszemita felhangok, minek következtében Herzl kilépett az egyletből.



Herzl baráti társasággal



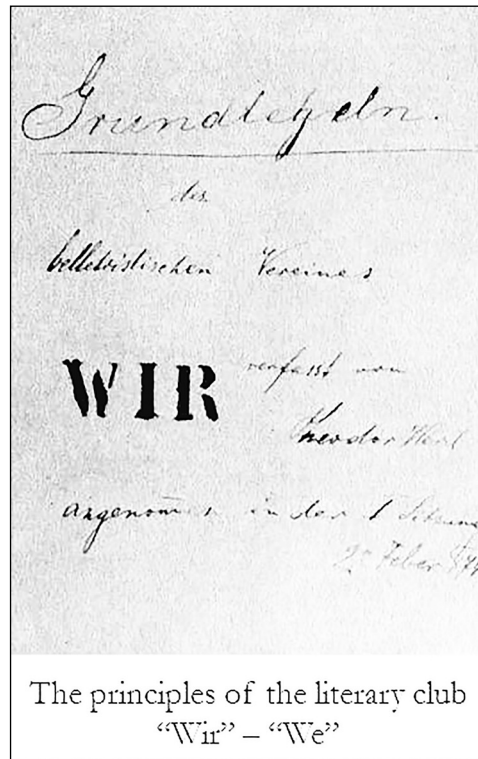
Herzl kötetei:  
Neues von der Venus



Das Palais Bourbon



Buch der Narrheit



A Wir nevű önképzőkör alapszabálya



Az egyesülethez írott levelében általános emberi jogokra, és nem a zsidó érzékenységre hivatkozott: államának egyenrangú zsidó polgáraként, nem pedig zsidóként háborította fel az antiszemitizmus, azaz nem gondolt semmiféle kollektív sérelemre.<sup>32</sup> A zsidóság kollektív sorsa ebben az életszakaszban még nem nagyon érdekelte Herzl-t; legfőbb célja az volt, hogy elismert osztrák–német író, színpadi szerző váljék belőle. Naplóbejegyzései szerint már 1878-tól írt színdarabokat, de tartós sikert soha nem ért el.

### KITÖRÉSI KÍSÉRLETEK

A német kultúra paradigmája, az ehhez való tartozás – különösen az 1873-as gazdasági válság nyomán, melyért az antiszemita diskurzus a zsidókat tette felelőssé – mindenképp egy pozitív modell, amely az üzlettel, korrupcióval, spekulációval összekapcsolódó zsidó asszimiláció paradigmáját jól egyensúlyozta.<sup>33</sup> A fiatal Herzl számára a német kultúra egy olyan világhoz való tartozást is jelenthetett, amelyben teljes mértékben a szellemi javak primátusa érvényesült a materiálisak ellenében, és maga is ezzel akart azonosulni. Saját maga számára a kapcsolódást a bécsi Burgtheater sikeres színpadi szerzőjeként és/vagy a Neue Freie Presse belső munkatársaként képzelte.

Az irodalmi siker és a társadalmi elismertség legfőbb szimbólumának, a német ajkú bécsi polgárság kulturális fellelegvárának a Burgtheater számított. „Ide egyszer bejutok” („Da komm’ ich einmal hinein”) – emlékszik vissza Arthur Schnitzler egy Herzl-lel folytatott beszélgetésre az éppen épülő színház kapcsán.<sup>34</sup> A 23 éves Herzl e mondata kariervágyának programszerű megfogalmazásaként, illetve identitáskonceptiójának egyik jelentős pillanataként értelmezhető. Herzl élettörténete, származása szempontjából a színházba való bekerülés azonban más dimenziókkal is bírt a klasszikus polgári érvényesülési vágynál, hiszen esetében egy „zsidó” Herzl eszményképéről van szó. Éppen ezért a polgári kultúra ilyen jelentős intézményébe való bejutás egyrészt szociális felemelkedést, a színpadi sikert jelenthette, valamint azt a megmásíthatatlan tény, hogy immár végérvényesen hozzátartozik, része a „német” polgári kultúrának. Ebben segítségére volt a német nyelv irodalmi szintű ismerte, ami értelmezhető a hozzátartozás külső jelenként, s amit darabjai révén tudna igazán demonstrálni. S ha ezek bemutatásra kerülnének a német kultúra első számú intézményében, szerzőként maga is e kultúra képviselőjévé válna, azaz a származásából adódó „folttól” végérvényesen megszabadulna.<sup>35</sup> Herzl öt



Tancred – Herzl neve az Albiában

darabját – ha csak rövid ideig is, de – műsorára tűzte a színház, hatot azonban visszautasított. 1889. március 19-én volt a premierje a Hugo Wittmannnal<sup>36</sup> közösen jegyzett *Wilddiebe* című darabjának. Ez Herzl legsikeresebb színpadi műve, 57-szer játszották a Burgban, majd a következő években további 50 városba jutott el. Igaz, ez a siker a későbbiekben már soha többé nem ismétlődött meg.<sup>37</sup>

Párizsi éveitől kezdve levelei folyamatos bizonyítási kényszerről és az elismerés utáni vágyról, sőt elismerési stresszről árulkodnak: nemcsak gyors, hanem tartós sikerre vágyott.<sup>38</sup> Noha mindez színpadi szerzőként nem is adatott meg számára, a Neue Freie Presse párizsi tudósítójaként és tárcaírójaként a bécsi újságolvasók egyik nagy kedvencének számított. Tulajdonképpen elégedett is lehetett volna...

### JEGYZETEK

- <sup>1</sup> A pesti évek áttekintéséhez elengedhetetlen: Andrew HANDLER, *Dori: The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878)*, Alabama, The University of Alabama Press, 1983.
- <sup>2</sup> A bevándorlási hullám a 18. században főleg Morvaországból és Csehországból, míg a következő 1840 és 1880 között Galíciából érkezett. Oroszországon túl itt élt a legtöbb európai zsidó. Az európai zsidók között őket tartották a legszegényebbeknek, a legvallásosabbaknak és a legkevésbé művelteknek. Vö. RÁNKI Vera, *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus: A befogadás és a kirekesztés politikája*, Budapest, Új Mandátum, 1999, 73.
- <sup>3</sup> Vélhetően az anyjáról mintázott domináns női egyéniség jelenik meg a *Das neue Ghetto* és az *Altneuland* című műveiben Sámuelné, illetve Dávid anyja alakjában.
- <sup>4</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 35–36.
- <sup>5</sup> A magyarbarátság mögött Handler szerint az Izrealita Magyar Egylet állt. Egy birodalmi intézkedés értelmében tetemes összeget kaptak vissza, amelyet korábban a zsidókra bírságként róttak ki a '48-as forradalom lelkes

- és aktív támogatása miatt. Az egyetlen kikötés az volt, hogy felekezeti fennhatóság alatt álló iskolarendszert építsenek ki. A zsidó iskolák azonban felülmúlták az intézkedés szellemiségét, magyarosítási törekvésekben túltettek a keresztény magyar iskolákon is, a tanárok a hazafiság fanatikus propagátoraiá váltak, és hajthatatlanul küzdöttek a német hatás ellen. Vö. HANDLER, *Dori... i. m.*, 44.
- <sup>6</sup> *Uo.*, 43–44.
- <sup>7</sup> PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998<sup>6</sup>, 411–414. 1870 körül a műszaki területeken is megnövekedett a zsidók aránya, bár a zsidó értelmiségiek változatlanul a tanári és az újságírói pályán voltak jelen. Vö. HANDLER, *Dori... i. m.*, 49.
- <sup>8</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 51.
- <sup>9</sup> *Uo.*, 53–54. Handler Herzl kimaradásának egyik lehetséges okaként felveti, hogy mivel ebben a tanévben volt a bar micvája, elképzelhető, hogy komolyan készült az eseményre.
- <sup>10</sup> Az értesítő címe ebben az évben megváltozott: *A Budapest Fővárosi IV. Kerületi (Belvárosi) Községi Nyilvános Főreáltanoda Huszadik Tudósítványa*.
- <sup>11</sup> Amos ELON, *Herzl*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1975, 12.
- <sup>12</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 71.
- <sup>13</sup> *A Pest-városi Nyilvános Főreáltanoda Tizenhetedik Tudósítványa az 1870/1-iki Tanév Végén*, szerk. NEY Ferenc. Jelzete: OSZK Ért 288/1863–1876. 45.
- <sup>14</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 64.
- <sup>15</sup> BELLER, *Herzl*, Wien, Werner Eichbauer Verlag, 1996, 18–19.
- <sup>16</sup> *A Pesti Ág. Hív. Evang. Főgymnasium Értesítője* (OSZK Ért. 380/1865–77) szerint az 1875/76-os tanévben 355 tanulója volt az iskolának; ebből 231 volt zsidó és csak 92 evangélikus.
- <sup>17</sup> BELLER, *Herzl... i. m.*, 19.
- <sup>18</sup> A pesti lapok vonatkozó évfolyamainak vizsgálata alapján ezt megerősíteni nem tudom, mivel saját névvel, vagy akár csak T. H. szignóval ellátott írást nem találtam. Viszont Herzl unokaöccse, Heltai Jenő visszaemlékezéseiben is található utalás arra, hogy Herzl írt a Pester Lloydba. Vö. ZSOLDOS Andor, *Theodor Herzl: Emlékezések*, New York, World Federation of Hungarian Jews, 1981, 14.
- <sup>19</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 83.
- <sup>20</sup> ZSOLDOS, *Emlékezések... i. m.*, 21–22.
- <sup>21</sup> ELON, *Herzl... i. m.*. Ennek Handler annyiban mond ellen, hogy Herzl visszaemlékezéseit már „zionistakonform” szellemben írta.
- <sup>22</sup> Vö. NOVÁK Attila, *Theodor Herzl*, Budapest, Vince, 2002, 12–13.; de nem adja meg a forrást.
- <sup>23</sup> Jacques KORBERG, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press, 1993, 13.
- <sup>24</sup> BELLER, *Herzl... i. m.*, 19.
- <sup>25</sup> HANDLER, *Dori... i. m.*, 25.
- <sup>26</sup> *Uo.*, 3–4. A kapcsolattartáshoz számtalan adalékkal szolgál Herzl levelezése is.
- <sup>27</sup> KARÁDY Viktor, *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon = Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon: Siker és válság*, szerk. VARGA László, Budapest, Pannonica – Habsburg Történelmi Intézet, 2005 [190–217.], 209.
- <sup>28</sup> PREPUK Anikó, *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, Debrecen, Csokonai, 1997, 104.
- <sup>29</sup> BELLER, *Herzl... i. m.*, 20. Herzl és a diákegylethez részletesen ld.: Harald SEEWANN: *Theodor Herzl und die Akademische Jugend*, Graz, Eigenverl. H. Seewann, 1998.
- <sup>30</sup> NOVÁK, *Theodor Herzl... i. m.*, 24–26.
- <sup>31</sup> BELLER, *Herzl... i. m.*, 21.
- <sup>32</sup> NOVÁK, *Theodor Herzl... i. m.*, 24–26.
- <sup>33</sup> Hildegard KERNMAYER, *Judentum im Wiener Feuilleton (1848–1905): Exemplarische Untersuchungen zum literarästhetischen und politischen Diskurs der Moderne*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998, 210.
- <sup>34</sup> Ld.: Arthur SCHNITZLER, *Briefe an Theodor Herzl v. 5. 8. 1892.* = Arthur SCHNITZLER *Briefe 1875–1912*, Hrsg. v. Therese NICKL und Heinrich SCHNITZLER, Frankfurt am Main, 1981, 125. A bécsi Burgtheater (magyarul Várszínház) a Comédie-Française mellett Európa második legrégebbi, a német nyelvterület legnagyobb prózai színháza. Az új, ma is ismert, neobarokk stílusú épület Gottfried Semper és Karl Freiherr von Hasenauer tervei alapján készült. Az építkezés 14 évig tartott, a Ringen található épület 1888-ban nyitotta meg kapuit.
- <sup>35</sup> KERNMAYER, *Judentum... i. m.*, 208–209.
- <sup>36</sup> Hugo Wittmann (1839–1923) maga is író és színikritikus volt. 1869-ben a Neue Freie Presse párizsi tudósítói állását nyerte el, majd 1872-től a lap tárcarovatánál dolgozott. Operettlibrettókat is írt, Millöcker és Johann Strauss számára.
- <sup>37</sup> Igaz, a Des Teufels Weib című darabját ha nem is a Burg, de a Theater an der Wien hatvanszor játszotta. Összességében 1880 és 1904 között 19 színpadi művel jelentkezett, de az átütő sikert egyik sem hozta meg.
- <sup>38</sup> A siker, illetve az elismerés hiánya miatt Herzl egzisztenciális problémákkal is tartósan szembesült: még érett férfiként is rendszeresen kapott a szüleitől anyai támogatást, amiért mindig nagyon hálás volt, és szeretettel megköszöni a vártnál gyakran nagyobb pénzküldeményeket. Ld. például az 1888. augusztus 3-án szüleihez írt levelét.

